

О. О. Резнікова

УКРАЇНА В РЕГІОНАЛЬНИХ ІНТЕГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСАХ: ОБҐРУНТУВАННЯ ВИБОРУ

Запропоновано основні критерії вибору моделі регіональної інтеграції для України. Проаналізовано особливості формування й функціонування Європейського Союзу та Митного союзу як альтернативних регіональних угруповань із позицій найбільшої відповідності національним інтересам України.

Main criteria for prioritization model of regional integration for Ukraine are proposed. Features of the formation and functioning of the European Union and the Customs Union as alternative regional organizations in key of the best accordance to the interests of Ukraine are analyzed.

Ключові слова: регіональна інтеграція, економічна модель, цивілізаційні цінності, національні інтереси, національна й регіональна безпека.

Одним із наслідків глобалізації є поширення регіоналізму, котрий слід розглядати не лише як інструмент підвищення інтенсивності та ефективності економічних зв'язків між сусідніми країнами, а й як механізм колективного захисту інтересів країн регіону в умовах посилення конкуренції та нестабільності у світі. Питання оптимізації процесів заснування й функціонування інтеграційних утворень та можливості отримання країнами-учасницями максимальних результатів від об'єднання постійно перебувають у полі зору науковців і політиків. Істотною допомогою в проведенні відповідних наукових досліджень є накопичений досвід створення та функціонування таких регіональних інтеграційних утворень, як ЄС, АСЕАН, МЕРКОСУР, НАФТА, СНД та ін.

Найбільший внесок у вивчення проблем інтеграції в різних її проявах зробили Б. Балаша, Р. Лоуренс, Д. Мітрані, Я. Тінберген, Е. Харрелл, Б. Хеттне [1–6] та ін. На пострадянському просторі відповідні дослідження проводили, зокрема, А. А. Байков, Ю. А. Борко, О. В. Буторіна, Ю. В. Шишков [7–10]. Ними запропоновано різні підходи до розуміння самого поняття регіональної інтеграції, особливостей формування таких утворень, взято за основу різні методи наукових досліджень, на підставі чого сформувались окремі теорії та школи інтеграційних досліджень. Зокрема, важливим висновком теорії нового регіоналізму є визнання особливостей цього процесу в різних частинах світу.

Питання регіональної інтеграції є особливо актуальними для України, оскільки вона має унікальну можливість вибору її напряму — європейського (інтеграція до ЄС) або євразійського (інтеграція до країн Митного союзу — Російської Федерації, Білорусі, Казахстану). З огляду на це великого значення набуває наукове обґрунтування такого вибору.

Дослідження переваг і недоліків участі України в процесах створення зони вільної торгівлі із ЄС або приєднання до Митного союзу (МС) проводилися провідними вітчизняними науковими установами й організаціями,

зокрема Національним інститутом стратегічних досліджень, Інститутом світової економіки і міжнародних відносин, Інститутом економічних досліджень та політичних консультацій, Українським центром економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова та ін. Метою статті є визначення пріоритетного напрямку регіональної інтеграції для нашої держави на основі комплексного аналізу основних складових цього процесу.

Великою помилкою було б визначати такий напрям виключно з позиції обрання найвигіднішого для країни торговельного партнера. На нашу думку, ключовими критеріями вибору мають бути:

- цивілізаційні цінності, які найбільше відповідають потребам нації;
- модель розвитку суспільства, що найадекватніша сучасним умовам розвитку;
- ефективність економічної моделі.

Важливими чинниками визначення пріоритетного напрямку регіональної інтеграції для країни є також єдність цілей щодо забезпечення регіональної безпеки в межах інтеграційного утворення; урахування особливостей регіонального розвитку, в т. ч. механізмів регіонального співробітництва; соціально-політичні й геополітичні наслідки участі країни в такому утворенні тощо.

Вибір цивілізаційних цінностей. Беззаперечним фактом є належність України до європейської (західної) цивілізації. Крім того, пріоритетність європейського вибору обумовлена особливостями сучасного розвитку, які найбільше проявляються саме серед країн ЄС, та характеризується поглибленням глобалізаційних процесів, зростанням значущості гуманітарної сфери, високих інформаційних технологій, постіндустріальних принципів суспільного розвитку, підвищенням ролі інтелектуального капіталу та менеджменту, соціальних і гуманітарних чинників економічного прогресу, утвердженням пріоритетності базових засад стійкого розвитку, котрий сприяє не тільки економічному піднесенню, а й справедливому розподілу його результатів, збільшенню можливостей людей. Такі підходи повністю відповідають інтересам України.

МС поєднує в собі характеристики західної та східної цивілізацій. Таке поєднання не завжди є гармонійним, що підтверджується наявністю низки заморожених конфліктів на території держав інтеграційного утворення.

Як зазначає Е. Харрелл [5], передумовами інтеграції є: 1) стале уявлення про регіон; 2) ідентичність, котра поділяється всім його населенням. Перше дає змогу встановити географічні межі регіону, а друге — формування регіональної самосвідомості, відповідно до якої населення регіону відокремлює себе від представників інших регіонів та трактує ключові питання розвитку загалом однаково.

Згідно з таким підходом Європейський регіон, визначений межами ЄС, виглядає природніше й однорідніше, ніж євразійський (МС).

Вибір моделі розвитку суспільства. Глобалізація спричиняє посилення взаємозалежності держав та вимагає координації зусиль міжнародної спільноти в економічній, політичній, оборонній сферах. Успішний приклад ЄС демонструє

можливість існування інтеграційної моделі, в якій утверджуються принципи міждержавних відносин, що ґрунтуються на довірі й прозорості, де суверенітет кожної країни-учасниці органічно пов'язаний із колективними зобов'язаннями та спільними діями. Стратегічні рішення приймаються на основі консенсусу, а суперечності долаються шляхом переговорів і компромісів. Нині наднаціональні цілі в ЄС досягаються з допомогою механізму міждержавного узгодження.

Євразійське економічне співтовариство (ЄврАзЕс), у межах якого створений і функціонує МС, побудоване на дещо інших принципах. Характерною рисою цього утворення є домінування інтересів найбільшого учасника — Російської Федерації (РФ). У Комісії МС, котра приймає рішення, обов'язкові для виконання всіма його учасниками, голоси розподіляються таким чином: Білорусь — 21,5 %, Казахстан — 21,5 %, РФ — 57 %.

Отже, європейська модель суспільно-політичного розвитку є привабливішою для України, оскільки сприяє реалізації національного потенціалу та забезпеченню поступального розвитку держави, а також відповідає менталітету української нації.

Ефективність економічної моделі. Основу економічного розвитку країн МС становить забезпеченість сировинними ресурсами, передусім енергетичними. Сировинна економічна модель є вигідною для країн МС у періоди глобального економічного зростання та підвищення попиту на ресурси. Водночас у разі розвитку протилежних тенденцій велика залежність від зовнішнього ринку створює підвищені ризики економічного спаду. Крім того, технологічна відсталість унаслідок викривлення моделі економічного розвитку на користь сировинних галузей не дає підстав очікувати помітного збільшення частки таких країн на світовому ринку в умовах формування постіндустріального глобального суспільства. Натомість економіка країн ЄС є більш збалансованою, у ній превалюють високотехнологічні галузі, що в сучасних умовах надає цим країнам значні конкурентні переваги.

Від вибору економічної моделі залежатиме місце України у світовому розподілі праці — сировинна орієнтація чи високотехнологічне виробництво. Потенціал екстенсивного розвитку вітчизняного господарства, орієнтованого на експорт сировини, вичерпаний. Висока залежність від кон'юнктури зовнішнього ринку є серйозною загрозою для економічної безпеки. Україна зацікавлена в збільшенні частки високотехнологічних галузей у структурі національного господарства та має для цього необхідні умови (насамперед висококваліфіковані трудові ресурси). Великого значення в цьому контексті набувають можливість трансферу передових технологій та розвиток інвестиційних процесів. Із цих позицій безумовний пріоритет для нас має ЄС.

Загалом європейська модель соціально-економічного розвитку більше відповідає потребам України та її довгостроковим цілям.

Об'єктивне обґрунтування інтеграційного вибору не можливе без аналізу поточних господарських відносин країни із регіональними утвореннями, а також оцінки економічних вигід і втрат у тому чи іншому випадку.

Країни МС і ЄС є нашими найбільшими торговельними партнерами. За даними Державної служби статистики України за 2012 р. (таблиця) частка зовнішньої торгівлі України товарами з країнами МС становила 36,7 % загальноного обсягу такої торгівлі (діапазон коливань протягом останніх чотирьох років — 33—38,7 %), із країнами ЄС — 28 % (діапазон коливань — 28—29 %). При цьому на тлі загального зростання обсягів зовнішньої торгівлі України товарами у 2012 р. на 1,6 % порівняно з попереднім роком відбулося скорочення обсягів торгівлі товарами як із країнами ЄС (на 1 %), так і з країнами МС (на 3,8 %).

Таблиця. Окремі показники зовнішньої торгівлі України з країнами МС і ЄС у 2012 р.

Показник	Митний союз	Євросоюз
Частка зовнішньої торгівлі товарами в загальному обсязі зовнішньої торгівлі України, % діапазон коливань за 2009—2012 рр., %	36,7 33—38,7	28 28—29
Зростання обсягів зовнішньої торгівлі, % (усього — 1,6 %)	-3,8	-1,0
Сальдо зовнішньої торгівлі товарами, млрд дол. США (усього — мінус 15,8 млрд дол. США)	-11,7	- 9,2
Частка зовнішньої торгівлі України послугами в її загальному обсязі, %	35,1*	35,0*
Частка прямих іноземних інвестицій із країн світу в економіці України (на 31.12.2012), %	9,5	78,7
Частка прямих іноземних інвестицій із України в економіці інших країн (на 31.12.2012), %	4,9	92,3

* Дані за 2011 р.

Джерело: Офіційний веб-сайт Державної служби статистики України [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>.

У зовнішній торгівлі товарами нашої держави з обома групами країн протягом останніх чотирьох років спостерігається стійке збільшення дефіцитів: МС — від 6,7 (2009 р.) до 11,7 млрд дол. США (2012 р.); ЄС — від 5,9 до 9,2 млрд дол. США відповідно.

Структура зовнішньої торгівлі України товарами має такі особливості:

— в імпорті до України з країн МС переважає сировинна продукція (понад 80 % мінерального палива), з країн ЄС — продукція з високим рівнем доданої вартості (машини та обладнання, фармацевтична й промислова продукція);

— в експорті України до країн МС переважає продукція з високим рівнем доданої вартості (промислове й транспортне устаткування, транспортні засоби, машини та механізми, продукція хімічної промисловості, електрообладнання, напої, тютюнові вироби), хоча присутня й сировина (чорні метали та вироби з них, мінеральні продукти), до країн ЄС — сировина (чорні метали, руди, шлаки, зола, вугілля, кокс, лісоматеріали, олійне насіння й олійні плоди) та промислові товари.

Зовнішня торгівля послугами є профіцитною для України як загалом, так і з країнами МС і ЄС. Частки останніх у структурі такої торгівлі є приблизно однаковими — близько 35 %. При цьому спостерігається значне переважання

країн ЄС у імпорті послуг — 54,5 % його загального обсягу та переважання країн МС у експорті послуг — 43 % його загального обсягу в 2011 р. Разом із тим у структурі прямих іноземних інвестицій (акціонерний капітал) абсолютна перевага в країн ЄС.

Детальні дослідження економічних вигід і втрат від поглибленої взаємодії України з ЄС і МС проведені, зокрема, авторськими колективами Національного інституту стратегічних досліджень [11; 12], Інституту економічних досліджень та політичних консультацій [13]. Із урахуванням їхніх результатів можна дійти таких узагальнених висновків:

1. За умови створення зони вільної торгівлі з ЄС у короткостроковому періоді можливі певні втрати, які можуть бути компенсовані за рахунок фінансової допомоги з боку ЄС та підвищення конкурентоспроможності українських виробників і відповідної державної підтримки. У довгостроковому періоді вигоди істотно перевищать можливі втрати, оскільки йдеться про модернізацію національної економіки на основі трансферу передових технологій та прискорення інвестиційних процесів.

2. У разі приєднання до МС у короткостроковому періоді можливі певні вигоди, зумовлені зниженням цін на енергоносії, проте в довгостроковому періоді Україна зазнаватиме дедалі більших збитків у зв'язку з втратою конкурентних переваг, збереженням неефективної соціально-економічної моделі розвитку та подальшою деградацією національної економіки.

Окрім економічних необхідно враховувати соціально-політичні й геополітичні наслідки приєднання України до цих регіональних інтеграційних утворень. Так, інтеграція до МС матиме низку серйозних негативних наслідків, таких як:

- невдоволення значної частини населення та суспільно-політичних груп, що орієнтовані на поглиблення співпраці з ЄС;
- несхвалення з боку фінансово-промислових груп, котрі націлені на співробітництво з країнами ЄС;
- втрата органами державної влади частини повноважень у економічній сфері;
- погіршення відносин із країнами ЄС і США, а також взаємодії з міжнародними організаціями (СОТ, НАТО, ШОС¹).

Створення зони вільної торгівлі з ЄС не передбачає передання частини повноважень від національних органів влади наднаціональним, адже метою встановлення такої зони є поглиблення економічної співпраці, яке не тягне за собою певних політичних змін. Утім, цей процес також матиме певні негативні наслідки для України, а саме:

- невдоволення значної частини населення та суспільно-політичних груп, орієнтованих на поглиблення співпраці з МС та занепокоєних рецесією в ЄС;
- несхвалення з боку фінансово-промислових груп, націлених на співробітництво з країнами МС.

¹ ШОС — Шанхайська організація співробітництва.

Варто зауважити, що європейська інтеграція не викликає особливих заперечень із боку основної частини вітчизняної політичної й економічної еліти, тоді як більшість аспектів відносин України з РФ є заполітизованими. Зокрема, це стосується низки гуманітарних і соціокультурних питань, пов'язаних із різним трактуванням певних історичних подій і постатей, статусом російської мови в нашій державі тощо.

Порівнюючи досвід регіональної інтеграції в межах ЄС та МС, слід зазначити таке. Більший досвід функціонування як інтеграційне утворення, безперечно, має ЄС. Основними його перевагами є: формування одного з найбільших у світі спільних ринків товарів і послуг, об'єднання сил для забезпечення безпеки та оборони країн-членів тощо. До недоліків належать, зокрема, низький рівень координації економічної політики та значна різниця між економічними потенціалами країн-членів, нівелювати котру поки що не вдалося.

Досвід функціонування МС поки що не засвідчив значних переваг цього утворення для країн-учасниць, особливо для Казахстану, обсяг внутрішньої торгівлі якого в межах МС навіть зменшився (відбувається переорієнтація на ринок Китаю). За висновком науковців Національного інституту стратегічних досліджень, “на відміну від ЄС Євразійський інтеграційний проект не враховує фактор готовності та бажаності інтеграції для учасників — в ЄврАзЄс не існує критеріїв вступу до спільноти. Об'єднавчі процеси на євразійському просторі відбуваються форсованими темпами, тобто формування нових органів та правил йде паралельно (а не послідовно, як це було під час розвитку європейської інтеграції) по різних напрямках суспільного розвитку. Наразі рівні економічного розвитку країн МС суттєво різняться, що може викликати кризові явища, як у випадку з ЄС” [12, с. 6].

Відрізняються також цілі створення зазначених регіональних проектів. Стосовно ЄС це об'єднання зусиль для досягнення спільних цілей у безпековій сфері, підвищення ефективності економічної співпраці тощо на основі рівноправних відносин, довіри та прозорості. Головним ідеологом і донором розбудови ЄврАзЄс є Російська Федерація, а отже, принципи його організації великою мірою відповідають інтересам саме цієї держави.

Позиції країн ЄС і МС у питанні побудови системи регіональної безпеки теж істотно різняться. Детальний аналіз цієї проблематики проведено Українським центром економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова [14].

Національним законодавством [15, ст. 11] одним із основних завдань зовнішньої політики визначено забезпечення інтеграції України в європейський політичний, економічний, правовий простір із метою набуття членства в Європейському Союзі. Протягом останніх років Україна помітно просулася в цьому напрямі. П'ятирічний переговорний процес щодо Угоди про асоціацію України з ЄС, яка передбачає створення зони вільної торгівлі, завершився, й 30 березня 2012 р. на рівні глав переговорних делегацій відбулося парафування названого документа. Незважаючи на це, процес створення

зони вільної торгівлі з Євросоюзом не можна вважати повністю завершеним, адже залишається неврегульованою низка питань стосовно адаптації вітчизняного законодавства до вимог ЄС. Однак рух у зазначеному напрямі триває. Зокрема, вирішено питання про спрощення візового режиму між Україною та Євросоюзом. Оскільки більшість тарифів у торгівлі між сторонами гармонізовано в межах СОТ, створення такої зони потребує гармонізації нетарифного регулювання більшою мірою, ніж тарифного.

Треба зауважити, що створення зони вільної торгівлі з ЄС не передбачає передачі Україною частини свого суверенітету вповноваженим органам ЄС. Ідеться про поглиблення співпраці на основі прогресивних стандартів, прозорих і зрозумілих норм та правил. Тобто наша держава залишатиметься самостійною в проведенні економічної політики, що особливо важливо в умовах існування рецесії та глибоких кризових явищ у країнах ЄС.

Підписання Україною Угоди про асоціацію з ЄС та створення зони вільної торгівлі не суперечитиме цілям розвитку її економічного співробітництва з іншими стратегічними партнерами, наприклад шляхом встановлення з ними та їхніми міжнаціональними утвореннями зон вільної торгівлі.

За інформацією Світового банку [16], країна — член СОТ у середньому має регіональні угоди з більш ніж 15 країнами-партнерами, до того ж нерідко є учасницею декількох торговельних союзів одночасно. Європейський Союз також уклав низку угод про створення зони вільної торгівлі або про асоціацію з країнами, що входять до складу інших регіональних утворень, зокрема з Чилі, Кореєю, Мексикою, ПАР; ведуться переговори про встановлення такої зони з АСЕАН¹, Канадою, РСАДПЗ², Індією, Малайзією, Сінгапуром, США (у рамках Трансатлантичного торговельного та інвестиційного партнерства).

На сьогодні Україна входить до зони вільної торгівлі в межах СНД відповідно до міжнародного договору, котрий набрав чинності 23 вересня 2012 р. та діє між Україною й Росією, Білоруссю, Казахстаном, Вірменією, Киргизією, Молдовою, Таджикистаном. Можливість приєднання до цього договору розглядають Азербайджан, Туркменія, Узбекистан. За оцінками експертів, такий крок не внесе помітних змін у торговельні взаємовідносини України та країн-партнерів за СНД, оскільки норми договору щодо торговельних режимів практично дублюють положення відповідних двосторонніх угод.

31 травня 2013 р. Україна отримала статус спостерігача в МС без узяття на себе додаткових зобов'язань у межах цього утворення. Повна участь у Митному союзі передбачає передачу частини суверенітету його наддержавним органам, по суті, під контроль Російської Федерації, оскільки вона має найбільший вплив на такі органи. Крім того, цей крок означатиме для України розрив договору із СОТ та укладання його на нових умовах, припинення переговорного процесу щодо підписання Угоди про асоціацію з Євросоюзом та неможливість набуття повноправного членства в ньому.

¹ АСЕАН (англ. ASEAN) — Асоціація держав Південно-Східної Азії.

² РСАДПЗ — Рада співробітництва арабських держав Перської затоки.

Національні інтереси України передбачають збалансовану зовнішню політику, що забезпечуватиме сприятливі умови для модернізації економіки та підвищення її стійкості в умовах глобалізації. Формат міжнародної співпраці, який передбачає створення зони вільної торгівлі, надає можливість досягти зазначених цілей. При цьому Україні не слід обмежуватися лише європейським і євразійським векторами. Приміром, доцільно розглянути можливість поглиблення співпраці шляхом створення таких зон із регіональними об'єднаннями та окремими країнами Африки, потенціал зростання котрих за останні роки значно збільшився. Започаткування переговорного процесу між США та ЄС щодо створення зони вільної торгівлі в рамках Трансатлантичного торговельного та інвестиційного партнерства також може істотно розширити економічні можливості України в разі подальшої реалізації нею євроінтеграційного проекту.

Підсумовуючи викладене, доходимо таких висновків. В умовах глобалізації країнам дедалі важче виживати самотужки. Посилюються регіональні інтеграційні процеси, у результаті яких держави отримують певні економічні вигоди, створюють системи колективної безпеки. Також відбувається переплетення міжнародних зв'язків на глобальному рівні, зокрема шляхом одночасної участі країн у декількох торговельних союзах.

Вибір країною певного інтеграційного утворення для участі здійснюється з позиції обрання не лише найкращого торговельного партнера, а передусім ідеологічних і організаційних засад.

Україною зроблено свідомий вибір на користь європейської інтеграції, оскільки наша держава належить до європейської (західної) цивілізації. Крім того, таке рішення відповідає національним інтересам і цілям модернізації країни, а також загалом підтримується її населенням та не викликає особливих заперечень із боку основної частини політичної й економічної еліти.

Європейська та євразійська моделі регіональної інтеграції мають як переваги, так і недоліки, проте для України стратегічні вигоди від євроінтеграції (у політичній, економічній, енергетичній, безпековій і гуманітарній сферах) значно перевищують певні тактичні переваги від приєднання до Митного союзу. До того ж останній як регіональне інтеграційне утворення лише формується та наразі не надає країнам-членам безумовних вигід.

Підписання Угоди про асоціацію з ЄС та створення зони вільної торгівлі не виключає подальшого розвитку економічного співробітництва України з іншими стратегічними партнерами. Водночас вступ нашої держави до МС є несумісним із участю в євроінтеграційному процесі, передбачає перегляд вітчизняного законодавства та договору із СОТ.

З огляду на те, що Україна зацікавлена в проведенні збалансованої зовнішньої політики, розвитку економічної співпраці з усіма стратегічними партнерами, а також виході на нові ринки, оптимальним варіантом для неї у контексті регіональних інтеграційних процесів є створення зони вільної торгівлі з Євросоюзом та поглиблення співпраці з країнами Митного союзу в межах такої

зони СНД (без участі в МС). Обидва варіанти передбачають продовження роботи з поліпшення умов відповідних договорів для врахування інтересів України.

Список використаних джерел

1. *Balassa B.* The Theory of Economic Integration / B. Balassa. — Reprint. — Westport : Greenwood Press, 1982.
2. *Lawrence R. Z.* Regionalism, Multilateralism, and Deeper Integration / R. Z. Lawrence ; Brookings Institution. — Washington, D. C., 1996.
3. *Mitrany D. D.* The Prospect of Integration: Federal or Functional / D. D. Mitrany // Journal of Common Market Studies. — 1965. — Vol. 4, Issue 2. — P. 119–149.
4. *Tinbergen J.* Centralization and Decentralization in Economic Policy / J. Tinbergen. — Westport : Greenwood Press, 1981. — 80 p.
5. *Hurrell A.* Explaining the Resurgence of Regionalism in World Politics / A. Hurrell // Review of International Studies. — 1995. — № 21. — P. 331–358.
6. *Hettne B.* Beyond the New Regionalism / B. Hettne // New Political Economy. — 2005. — Vol. 10, № 4. — P. 543–571.
7. *Байков А. А.* Сравнительная интеграция. Практика и модели интеграции в зарубежной Европе и Тихоокеанской Азии / А. А. Байков. — М. : Аспект Пресс, 2012. — 256 с.
8. *Борко Ю. А.* От европейской идеи — к единой Европе / Ю. А. Борко. — М. : Деловая лит-ра, 2003. — 463 с.
9. *Борко Ю. А.* От Европейского Союза — к Соединенным Штатам Европы? / Ю. А. Борко, О. В. Буторина // Европейский Союз на пороге XXI века. Выбор стратегии развития. — М., 2001. — С. 430–462.
10. *Шишков Ю. В.* Интеграционные процессы на пороге XXI века: почему не интегрируются страны СНГ / Ю. В. Шишков. — М. : III тысячелетие, 2001. — 478 с.
11. Україна в інтеграційних процесах на пострадянському просторі: моделювання альтернатив / І. В. Клименко, Ю. М. Харазішвілі, О. М. Шаров, І. В. Ус. — К. : НІСД, 2013. — 68 с.
12. Перспективи взаємовідносин України і Митного союзу Республіки Білорусь, Республіки Казахстан та Російської Федерації / А. В. Єрмолаєв, І. В. Клименко, Я. А. Жаліло та ін. ; за ред. Я. А. Жаліло. — К. : НІСД, 2011. — 72 с.
13. Оцінка витрат та вигод від укладання угоди про зону вільної торгівлі між Україною та ЄС / І. Бураковський, К. Куценко, А. Кобилянська та ін. — К. : К.И.С., 2010. — 96 с.
14. Відносини ЄС—Україна—Росія: проблеми і перспективи : аналіт. доп. Центру Разумкова // Національна безпека і оборона. — 2012. — № 4-5 (133-134). — С. 37–44.
15. Про засади внутрішньої і зовнішньої політики : закон України від 01.07.2010 № 2411-VI [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2411-17>.
16. *Freund C.* Regional Trade Agreements / C. Freund, E. Ornelas ; World Bank // Policy Research Working Paper. — 2010. — No. 5314, May.